

FƏLSƏFƏMİZİN DİLİNƏ BƏZİ DÜZƏLİŞLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

*Ağalar MƏMMƏDOV**

(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)

Fəlsəfi-terminoloji aparatımızda bir sıra məqamlarda dolaşılıq hökm sürür. Bu araşdırmamda mən onlardan bəzilərinə diqqəti cəlb etmək, dəqiqləşdirmələr aparmaq və öz təkliflərimi irəli sürmək istəyirəm. Bununla məqsədim əsla konkret olaraq kiminsə səhvini çıxarmaq deyildir; məqsəd sadəcə olaraq, Azərbaycan fəlsəfəsinə az da olsa faydalı olmaqdır. Mövcud terminoloji dolaşılığın əsas səbəblərindən biri odur ki, sovet dövründə filosof və tədqiqatçılarımız öz tədqiqatlarını uzun müddət ilkin mənbələrə müraciət etmədən aparmışlar. Ona görə də, terminoloji aparatımızdakı bir sıra qeyri-dəqiqliklər, təbii olaraq, bizə daha çox rus dilindən keçmişdir.

1. Çox yaygın bir dolaşılıq “maarifçilik” termini ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, bu fəlsəfə teosentrist və teoloji səciyyə daşıyan Orta əsrlər fəlsəfəsinə və dünyagörüşünə antitetik reaksiya kimi XVII əsrdə meydana gəlmişdir. Orta əsrləri qaranlıq, özünü isə aydınlanma, işıqlanma kimi xarakterizə edən də elə bu məktəbin filosofları olmuşlar. İstər fransızca (Éclaircissement), istər ingiliscə (Enlightenment), istərsə almanca (Aufklärung), istərsə də rusca (Просвещение) bu termin hərfən aydınlanma, işıqlanma, nurlanma, ziyalanma deməkdir. Osmanlıcada da həmçinin bu fəlsəfə “tənəvvür”, yəni nurlanma adlanırdı.¹ Müasir Türkiyə türkcəsində indi ona “aydınlanma” fəlsəfəsi deyilir.

Lakin nədənsə bu termin bizdə “maarifçilik” kimi tərcümə edilmişdir və edilir. Bizim fikrimizcə, bu, doğru deyildir. İzah edim.

Bu fəlsəfənin iki əsas qolunu – fransız və alman qollarını bir-birindən ayırmaq lazımdır.² Bu məktəbin fransız qolu dedikdə, 29 il ərzində böyük tirajlarla 28 cild ensiklopediya nəşr etdirən məşhur ensiklopedistlər – D. Didro, D’Alembert, Helveti, Holbax və b. nəzərdə tutulur. Onların fəaliyyət kursu, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, dinə, irrasionallığa, feodal dünyagörüşə qarşı çevrilmişdi. Bu anti-dini fəaliyyət dini-mövhumu izahlara qarşı elmi-məntiqi izahlar çıxarmaq və bunu xalq arasında yaymaq, cəhaləti maarifləndirməkdən ibarət idi. Maarifçi fəlsəfənin fransız qolu Volterin devizi ilə xülasə edilə bilər: “Vurun yaramazı!” (Ecrasez l’infame!). Volterin yaramaz adlandırdığı dindir, daha doğrusu Kilsə. Onlar belə hesab edirdilər ki, dinin qaranlığı cəhalətdən

* AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun elmi işçisi, Xəzər Universitetində fəlsəfə müəllimi, fəlsəfə elmləri namizədi

¹ Hançerlioğlu O. Felsefe sözlüğü. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 22

² Schupp F. Geschichte der Philosophie im Überblick: Neuzeit: in 3 Bände, III B. Hamburg Felix Meiner Verlag, 2003, S. 289

yaranmışdır və bu qaranlığı elmi dünyagörüşlə, maarifçilik vasitəsilə qazanılmış elmi savadla aydınlatmaq olar.

Beləliklə, maarifçilik aydınlatma işidir, maariflənmə aydınlanmadır. Kütləvi ensiklopediyalar nəşr etmək maarifçilik idi, çünki son nəticədə elmi-rasional biliklə işıqlanmaya xidmət edirdi. (Lakin bir az sonra göstərməyə çalışacağam ki, hər aydınlatma və yaxud işıqlandırma fəaliyyəti maarifçilik deyil).

“Maarif” sözü, doğrudan da, ərəbcə “arəfə” bəbından törəmiş olub, savadlandırmaq deməkdir. Ona görə də, bizdə M.F.Axundzadə, H.b.Zərdabi kimi şəxsiyyətlər fransız məktəbindən gəlmə tipik maarifçilərdir. Onların ictimai görüş və fəaliyyətlərini maarifçilik adlandırmaq olar.

Lakin bu fəlsəfənin o biri qolu – alman fəlsəfəsi sosial fəaliyyət kursu götürməmişdi. “Maarifçi” fəlsəfənin nəinki alman qolunun, bütövlükdə maarifçiliyin” zirvəsi, məlumdur ki, Kantdır. Kant Orta əsrlər qaranlığını insan ağılına avtonomluq qazandırmaq, onu dinin heteronomiyasından çıxarmaq yolu ilə yarmaq istəyirdi. Kant kritisizmi fransız ensiklopedistləri kimi heç də dar mənada maarifçilik, elmi savadlandırma yolu deyildi. Ensiklopedistlərdən fərqli olaraq, Kant kütlələrə yox, filosoflara səslənirdi. Onun simasında alman məktəbinin devizi belə idi: “Cəsarətli ol!” (Sapere aude!).

Beləliklə, Qərb aydınlanma fəlsəfəsi “maarifçi fəlsəfə” kimi səciyyələndirilə və adlandırılmalı bilməz. “Maarifçilik” “aydınlanma” fəlsəfəsinin sadəcə bir qolunun (ensiklopedistlərin) sosial fəaliyyətinin adıdır. Aydınlanma fəlsəfəsinin və aydınlanma əsri sayılan bütövlükdə XVIII əsrin zirvəsi və rəmzi olan Kant bizim təsəvvürümüzdəki maarifçi qəlibinə girmir. Bu, təbiidir. Çünki Kant maarifçilik etməmişdir, o, aydınlanmaçı olmuşdur.

“Ziyalı” və ya “münəvvər” (nurlanmış) terminləri “aydın” yaxud da “aydınlanmaçı” deməkdir. Əgər bu sonuncu terminlər yaraşığı səslənmirlərsə, onda onu “aydınlanma” kimi yox, ənənəvi sözlərlə “ziyalanma”, “nurlanma”, “ışıqlanma” kimi də ifadə etmək olar. Amma ona maarifçilik demək olmaz!

Mən bu sahənin birbaşa tədqiqatçısı olmasam da, просвещение-nin azərbaycan dilinə maarifçilik kimi daxil olmasını səbəblərindən birini görə bilirəm. Belə demək olar ki, Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanda başladığı iş aydınlanma yox, məhz elə maarifçilik olmuşdur. Çünki o dövrdə bu regionda xalqların kütləvi savadsızlığını və filosofların hələ olmadığını nəzərə aldıqda, lazım və mümkün olan da elə kütləvi elmi savadlandırma, yəni maarifçilik olmuşdur. Amma təəssüf ki, sonrakı dövrdə, ta indiyədək bu terminin tərcüməsinə düzəliş edilməmişdir.

2. Azərbaycan dilində başqa bir terminoloji xəta “renessans” termini ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, “renessans” azərbaycan dilinə “intibah” kimi tərcümə edilir ki, bu, mənim fikrimcə, bir neçə səbəbdən çox ciddi səhvdir! Arqumentlərim aşağıdakılardır:

Birincisi, fransız dilində “re-nessans” hərfi tərcümədə “yenidən-doğulma” deməkdir; ərəb dilində “intibah” isə güc-bəla ilə oyanış, inkişaf, dirçəliş, çiçəklənmə kimi mənalar daşıyır.

İkincisi, tarixi periodizasiya (dövrləşdirmə) kimi Renessans Antik yunan sivilizasiyasından, Ellinizmdən (əslində Hellenizmdən) və xristian Orta əsrlərdən sonra gələn və öz ardından Yeni dövrü hazırlayan, təxminən 250 illik bir dövr kimi sırf Qərb tarixinə aiddir. Ümumiyyətlə, tarixin Antik dövr, Orta əsrlər və Yeni dövr kimi dövrləşdirilməsi (ilk dəfə XVI əsrdə J. Bodin tərəfindən), Fransız tarixçisi və filosofu L.Halkinin də dediyi kimi, sırf Qərb tarixinə baxılaraq müəyyən edilmişdir³ və başqa sözlə Şərqə tətbiq edilə bilməz. Belə ki, Renessansda yenidən doğulan qədim yunan mentalitetidir. Renessans Qərbin XIV-XVI əsrlərdə epoxal təfəkkür dəyişikliyi, onun xristianlıqdan əvvəlki mədəniyyətə re-interpretativ qayıdışını ifadə edir. Qərb tarixinə çox mühüm bir aralıq dövr kimi daxil olan Renessans Orta əsrlərin teosentrizmindən və teizmindən, Yeni dövrün antroposentrizminə və humanizminə keçiddir. İntibahdan fərqli olaraq o, kəmiyyət dəyişikliyi yox, keyfiyyət dəyişməsidir.

Üçüncüsü, İslam Şərqi hesab edilmişdir ki, Məhəmməd peyğəmbərdən (əsr-i-səadətədən) o yana Cahiliyyədir, vəhşilikdir, küfrdür. Məsələnin belə qoyuluşunda nəyin re-interpretasiyasından, qayıdışından söhbət gedə bilər?! Qədim Şumer sivilizasiyası kimi alternativlərdən isə İslam dünyası çox gec, yalnız XIX əsrdə xəbər tuta bildi... Mən qəti olaraq bu fikirdəyəm ki, ümumiyyətlə, İslam Şərqi (bəlkə ancaq Türkiyə dövləti sərhədləri daxilində Atatürk inqilabları istisna edilməklə) Qərb Renessansına oxşar bir keçid və ya çevrilmə baş verməmişdir, baş verə də bilməzdi.

Yekun olaraq, humanist ideallar baxımından Renessans çevrilişi intibah (inkışaf, dirçəliş, çiçəklənmə) kimi xarakterizə edilə bilər. Lakin əksinə, Qərb tarixinin Renessans dövrünü İntibah adlandırmaq olmaz. Digər tərəfdən, Şərqi analoji tarixi dövrdə müşahidə edilən intibaha da renessans demək doğru deyildir. Beləliklə, Renessans terminini ya olduğu kimi saxlamaq, yaxud da “yenidən-doğulma” (воз-рождение) kimi hərfi tərcümə etmək daha məqsədəuyğun olardı.

3. Son vaxtlar bəzi filosoflarımızın yazılarında Türkiyə türkcəsindən alınma fəlsəfi terminlərə də təsadüf edilir. Məsələn, bunlardan biri F.Nitsşenin “fövqəlinсан” termininin Türkiyə türkcəsindən götürülmüş “üstinsan” termini ilə əvəzlənməsidir.⁴ (Burada yeri gəldiyi üçün deyim ki, adətən baza təhsilini rus dilində almış olanlar türkiyəlilərin elmi dilinə bir çox hallarda xüsusi simpatiya ilə yanaşırlar. Səbəb psixoloji. Lakin hər bir halda azərbaycan dilinin fəlsəfi aparatı ilə kifayətlənməyib, onun imkanlarını artırmaq istəyən müəlliflərin bu dəyərli cəhdləri alqışlanmalıdır; yanlışlar isə həmişə gözləniləndir).

³ Halkin Léon-E. Tarih tenkidinin unsurları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 46

⁴ Mehdi N. Çətin və dolaşq durumların kulturolojisi (Qərb və Şərq mədəniyyətlərində virtual örtüyün kosmoqoniyası). Bakı: Qanun, 2001, s. 22 və Mehdi N., Mehdi D. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə: Nə və necə deyilənlər haqqında kitab (Fəlsəfə üzrə dərslər vəsaiti). Bakı: Qanun, 2005, s. 159

Nitsşe “Übermensch” (oxunuşu: übermenş) dedikdə, bugünkü insanın daha üstün, parametrləri artırılmış davamını yox, “son insan” hesab etdiyi müasir insanın aşılmasından (transsendensiyasından) yaranan “o tay”ını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, Übermensch super-insan yox, trans-insandır.⁵ Ona görə də, “üst-insan”, zənnimcə, uğursuz əvəzləmədir. Çünki “üst” komponentində davamiyyət, təmas mənası gizlənmişdir. Halbuki Nitsşeye görə, mövcud insan fəvqəl-insan (Übermensch) ilə təhtəl-insan (Unmensch), yəni heyvan arasında körpü rolunu rol oynayır. Heyvan altinsan olmadığı kimi, fəvqəlinsan da üstinsan və yaxud da insanüstü ola bilməz. Söhbət qəti inkardan, keyfiyyət sıçrayışından gedir, islahlı inkişafdan, yaxud kəmiyyət fərqiindən deyil.

Bu mübahisəli terminin düzgün tərcüməsinə gəldikdə isə, bizim fikrimiz bundan ibarətdir ki, “insan” sözü onsuz da bizim deyil, ərəbindir və bizimkiləşdirmək üçün də indilik variantımız yoxdur. Amma “fəvqəlinsan” sözünü, heç olmasa, yarısmacan özümüzünküləşdirmək, bir sözlə “fəvq”ü tərcümə etmək istəyiriksə, onda mən “insanüzəri” variantını təklif edə bilərəm. Almanca “über” sözü də elə məhz “üzərində, üzərinə” mənalarını bildirir. “Üst” isə almanca “auf” deməkdir. (Bizim “üstinsan” deyə bilməyimiz üçün gərək Nitsşe “Aufmensch” deyəydi). Yox, şayəd dilimizə artıq yerləşmiş olan “fəvqəlinsan” sözünü qoruyub saxlayacağıqsa, onda “fəvq” tərkibini “super” mənasında yox, “trans” mənasında başa düşməliyik.

4. Alınma terminlərin tərcümələrində də problemlər vardır. Məsələn, Kantın məşhur “Ding an sich” (oxunuşu: dink an zih) termini azərbaycan dilində “özündə şey” kimi tərcümə olunur ki, bu, çaşdırıcı tərcümədir. Məsələ ondadır ki, Kant bu termini insan ağına biryolluq qapalı olan şeyin əsliyi (numeni), yəni özündəliyini, onun insan ağındakı fenomenindən (təsəvvüründən), yəni bizdəliyindən ayırd etmək məqsədilə ortaya atmışdı. O, bununla özündə olanın şeyliyi yox, əksinə, şeyin özündəliyini, yəni bizdə olmamağını, müstəqilliyini ifadə etmək istəyirdi. Elə buna görə də, onu “özündə şey” kimi tərcümə etmək olmaz. Çünki “özündə şey” dedikdə, sıralama pozulur, vurğunun yeri dəyişik düşür və anlaşılmazlıq əmələ gəlir. Düzgün variant rusca tərcümədə olduğu kimi (вещ в себе) “şey özündə” olmalıdır.

5. Yaygın yanlışlardan biri də ellinizm dövrünün fəlsəfəsi olan stoa fəlsəfəsinin “stoik fəlsəfə” kimi səslənməsidir. Bu məktəbin orijinal adı “stoa”dır. E.ə. IV əsrdə kipli Zenon öz fəlsəfə məktəbini “stoa poikile”də (yəni şəkillərlə bəzədilmiş sütunlu qalereyada) qurduğu üçün, təsirləri indiyə qədər gəlib çıxmış bu fəlsəfə “stoa” (sütunlu qalereya) fəlsəfəsi adı ilə məşhur olmuşdur.⁶ İngilis dilinin “stoik” sözü isə stoaya aid, stoaya mənsub, stoaya daxil olan deməkdir. Doğru variant şübhəsiz ki, “stoa fəlsəfəsi”dir.

⁵ Nietzsche F. Der Antichrist, Ecce Homo, Dionyos-Dithyramben. Goldmann Verlag, Erläuterungen S. 255

⁶ Gökberk M. Felsefe tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s. 102

6. Başqa bir problem də latın mənşəli sözlərin həm orijinal latın formasını, həm də müasir Qərb dillərindəki formasını işlətməkdən yaranan qarışıqlıqdır. Bir terminin mənşə formasını, başqa bir terminin isə müasir formasını götürmək ciddi dolaşıqlığa gətirib çıxarır. Məsələn, “substantia” hal-hazırda Qərb dillərində işlədilən “substans” sözünün latınca əslidir. Bizdə isə bu terminin həm əslinə yaxın “substansiya” variantı işlədilir, həm də müasir forması olan “substans” variantı. Halbuki bir anlayışı bu şəkildə iki terminlə ifadə etmək olmaz. Eyni sözləri “evidens”-“evidensiya”, “transsendens”-“transsendensiya”, “ekzistens”-“ekzistensiya” və s. haqqında da demək olar. Bu nizamsızlıq da aradan qaldırılmalıdır: ya latınca əslinə yaxın “-siya”lı variant, ya da müasir formaya uyğun “-ns”lı variant vahid terminoloji norma kimi seçilməlidir. Yaxşı olardı ki, belə hallarda terminin Qərb dillərində işlənən müasir forması norma kimi seçilsin.

7. Başqa bir problem də əcnəbi şəxs adlarının yazılışı ilə əlaqədardır. Bu sual hələ də açıq olaraq qalır: biz xarici adları öz dillərində oxuduğu kimi yazmalıyıq, yoxsa bizə göründükləri kimi, yəni bizim onları oxuduğumuz kimi? Bu məsələdə də qanunauyğunluq yox, qarmaqarışıqlıq var. Məsələn, “Henri Bergson”u Anri Berqson (öz dilində oxuduğu kimi), “Foucault”nu Fuko (öz dilində oxuduğu kimi), “Berkeley”ni Berkli (öz dilində oxuduğu kimi), “Locke”u Lokk (öz dilində oxuduğu kimi), “Dilthey”i Diltey (bizim oxuduğumuz kimi), “Wittgenstein”i Vitqenşteyn (bizim oxuduğumuz kimi) yazırıq.

Adları misal üçün verilmiş bu filozofların ilk cütü (Berqson, Fuko) fransız, sonrakı cütü (Berkli, Lokk) ingilis, sonuncu cütü (Diltay, Vitqenşteyn) isə almandillidir. Belə məlum olur ki, biz fransız və ingilis adlarını onların öz dillərində səsləndiyi (oxuduğu) kimi səsləndiririk və elə bu şəkildə də yazırıq, alman adlarını isə gördüyümüz kimi oxuyuruq və elə bu formada da yazırıq. Belə bir ənənə isə linqvistik qanunauyğunluq sayıla bilməz. Ona görə də, vahid prinsip müəyyən olunmalıdır.

Bu məsələdə vahid prinsipə gəldikdə, mənim fikrimcə, bir şəxsin adının istər yazılışında, istərsə də oxunuşunda orijinal variantı əsas götürmək lazımdır. Ən əsası ona görə ki, internetdə xarici dildə axtarış apararkən və yaxud xarici alimlərlə yazışarkən adların (və terminlərin) orijinal yazılışını bilmək lazım gəlir.

8. Buddhanın adında da səhvə yol veririk. Məlumdur ki, bu böyük şəxsiyyətin əsl adı Qautama Siddhartadır. “Buddha” onun ikinci adı, təxəllüsüdür. “Buddha” sanskrit dilində “budh” sözkökündən əmələ gəlmişdir. “Buddha” – mənası oyanmaq, gözü açılmaq, aydınlanmaq demək olan “bodhi” felindən əmələ gəlmiş feli sifətdir, mənası da oyanmış, gözü açılmış, aydınlanmış deməkdir. Bodhi (zen-buddhizmdə “satori”) buddhizmdə buddhistlərin əsas məqsədlərindən birini təşkil edir.⁷ Ona görə də, “Buddha”-nı

⁷ Lexikon der Religionen. Verlag Herder Freiburg im Breisgau, 1987, S. 76-87

“Budda” kimi yazaraq “h” hərfini ixtisara salmaq, sanskrit dilində bir feli sifəti yanlış yazmaq deməkdir. Düzgün yazılış belə olmalıdır: Buddha, buddhizm.

9. Qərblilər üçün də qələti-məşhurlar vardır, amma onlar yanlışlarını düzəldirlər. Məsələn, onlar Çin filosofu Konq (Fu) Tseni əvvəlcə Konfutsi(us) kimi latınlaşdırmışlar. Necə ki, İbn Sina Avisenna, İbn Rüşd Averroes kimi tanınmışdır. Xatırladım ki, latın dili Qərbdə erkən Yeni dövrədək elmi dil olaraq qalmışdır. Lakin son illərin nəşrlərində qərblilər bu adı Konq Fu Tse və yaxud Konq Tse kimi yazmağa başlayıblar. Çünki əgər ənənəvi latın formasını saxlayacağıqsa, onda gərək Dekarta da Yeni dövrdən qalma ənənəyə əsasən, Hegelin yazdığı kimi Kartezi(us) deyək. Başqa misallar da vermək olar. Məsələn, böyük Hind şairi R.Thakur fransız dilinə Tagore yazılışı ilə daxil olmuş və Taqor kimi oxunaraq, dünya dillərində bu tələffüzlə tanınmışdır. Əsli isə Thakurdur.

10. Ayrı-ayrı adların yazılışında açıq uydurmalara da təsadüf edilir. Məsələn, XV əsrdə Almaniyanın Kuza (Kusa, Cusa) vilayətində doğulan, əsl adı Nikola(us) Chrypffs və yaxud Nikola(us) Krebs olan, latındilli Orta əsrlərdə “Nikola(us) von Kuez”, yəni doğulduğu yerin adı ilə Kuzlu və yaxud Kuzanlı Nikola(us) kimi məşhurlaşan, müasir almandilli kitablarda isə Nikolaus von Kuez kimi təqdim edilən bu alman filosofunun adını “Nikolay Kuzanski” kimi yazmaq isə artıq komikdir! Ya Kuzlu Nikola(us), ya Kuzanlı Nikola(us) və yaxud da Nikola(us) Kuzanus variantlarından biri norma kimi seçilməlidir.

11. Qədim yunan filosofu Epikur(os) bizdə Epikür kimi tanınır. Yəni son heca (-kur) “Kür” çayının adı kimi tələffüz edilir. Halbuki qədim yunan dilində “k” kar samiti yoxdur, “k” cingiltili samiti var.* Ona görə də, bu adı “konkret”, “klub” sözlərindəki “k” kimi oxumalıyıq: Epikur(os).

12. Buna bənzər bir iş başqa bir qədim yunan filosofu “Qorqi”nin adına gəlib. Bu filosofun adı yunan dilində belə yazılır: Γοργίας; oxunuşu: Qorqias. Qamma hərfi (γ) yunan orfoepiyasına görə, heç vaxt “g” səsi vermədiyinə görə, onu Qorgi(as) kimi yazmaq və oxumaq olmaz. Düzgün yazılış və oxunuş belə olmalıdır: Qorqi(as).

13. Bəzi alınma terminlərdə və xüsusi adlarda “s”lərin daim “z” kimi oxunması da yaygın yanlışlardan biridir. Xarici sözlərdə “s”lərin “z”ləşdirilməsi nitqimizə nəinki rəvanlıq gətirmir, əksinə, onu daha da çətinləşdirir. Məsələn, “esoterik” sözünü “ezoterik”, “existentia”-nı “ekzistensiya”, “existensializm”i “ekzistensializm”, “Erasm(us)”-u “Erazm” və s. kimi oxumaq düzgün olmamaqla yanaşı, praktiki də deyil. Düzgün variantlar təbii ki, belə olmalıdır: esoterik, eksistensiya, eksistensializm, Erasm(us).

Üstəlik, eksistensiya sözünün mənşəyi, bəzilərinin səhvən hesab etdiyinin əksinə, heç də latın dilində yox, qədim yunan dilindədir: ἐξίστασθαι. (Mənası

* Bu yazıda qədim yunan dilində ad və terminlərin izahında mənbə göstərilmədiyi hallarda, bu mənbədən istifadə edilmişdir: Schäfer K.-H., Zimmermann B. Altgriechisch-Deutsch Wörterbuch. Berlin, München, Wien, Zürich, New-York: Langenscheidt, 2000

mövcud-olmamaq deməkdir).⁸ Sözüün ikinci hərfi olan “ξ” – qədim yunan əlifbasının 14-cü hərfi olub, “kz” səsinə deyil, “ks” səsinə verir. Ona görə də, bu termini *ekzistensiya* kimi yox, *eksistensiya* kimi yazmaq lazımdır.

14. Alman dilində “ch” konsonantı həmişə “x” kimi oxunmur: incə vokaldan sonra o, “h” kimi, qalın vokaldan sonra isə “x” kimi oxunmalıdır. Amma biz onu rus dilinin təsiri ilə daim “x” kimi oxuyuruq. Bu, səhvdir. Məsələn, “Friedrich Nietzsche”ni “Fridrix Nitsşe”, “Fichte”ni “Fixte” və s. Bu konsonant incə “i” vokalından sonra gəldiyi üçün əslində belə olmalıdır: Fridrih, Fihte və s. Amma “Holbach”ın “Holbax”, “Bach”ın “Bax” kimi oxunması düzgündür, çünki “ch” konsonantı son iki adda qalın vokaldan, yəni “a”dan sonra gəlmişdir.

15. Yunan mənşəli sözlərin və xüsusi adların sonuna əlavə edilən -os, -us, -es, -as, -is kimi şəkilçilər bizdə, bir qayda olaraq, saxlanmır, atılır. Ancaq burada da qarışıqlıq var. Məsələn, tezis və antitezis (və yaxud hipnoz, ikarus və s.) sözləri orijinala uyğun yazılır, amma sintez və hipotez sözlərində -is şəkilçisi atılır. Halbuki sintez iki tezin yox, iki tezin qovuşmasını ifadə edir; hipotez tezin əsasını (“hipp-os”unu) ifadə edən tez yox, tezisdir. Ona görə də, ya gərək tez, antitez, sintez variantları, ya da tezis, antitezis, sintezis, hipotezis variantları seçilib saxlanmalıdır. Mənim fikrimcə, orijinal variant əsas götürülməlidir.

Xüsusi isimlərə gəldikdə, Falesin (əslində Talesin) adında da eyni qanunauyğunsuzluq hökm sürür. Belə ki, sondakı -es şəkilçisi bizə naməlum səbəbdən Falesin adında saxlanılır, atılmır. Çünki əgər Aristoteles yox, Aristotel, Sokrates yox, Sokrat, Pifaqoras yox, Pifaqor, Qorqias yox, Qorqi (və yaxud Qorgi) və s. deyiriksə, bəs görəsən, nə üçün eyni məntiqlə Fal yox, Fales deyirik? Əlbəttə, yaxşı olardı ki, fəlsəfə kitablarımızda təkcə Falesin deyil, qədim yunan filosoflarının hamısının adları orijinaldakı kimi yazılıydı.

Bu yaxınlarda xristian dininin ilk dövrlərinin tarixi haqqında dilimizdə çap olunmuş kitabda belə bir cəhd artıq edilmişdir. Amma bu kitabda Platonun adı “Plato” kimi yazılmış və bu variantın guya orijinal variant olduğu qeyd edilmişdir.⁹ Təəssüf ki, müəllif burada yanlışdır. Platonun adını bəzi müasir Qərb müəllifləri də Plato formasında yazsalar da, bu, doğru variant deyildir. Məlumdur ki, Platonun əsl adı babasının kimi Aristokl(es) olmuş, lakin rəvayətə görə, o, geniş sinəli olduğu üçün gimnastika müəllimi ona “platon”, yəni “geniş, enli” adını vermişdir. Yunan filosoflarının adlarını qısaltıb yazmaq isə latındilli xristian fəlsəfə ənənəsidir. Orta əsrlərdə Herakleitos Heraklit kimi, Plotinos Plotin kimi, Aristoteles Aristo kimi və nəhayət Platon Plato kimi qısaltılmışdır.¹⁰

⁸ Heidegger M. Einführung in die Metaphysik. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1953, S. 49

⁹ Əli-zadə A. Xristianlıq: tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları” nəşriyyatı, 2007, səh. 26, 144 və s.

¹⁰ Schulte G. Philosophie (Schnellkurs). Köln: DuMont Buchverlag, 2006, S. 53

16. Xarici adlarda və terminlərdə eyni bir “h” hərfi dilimizdə üç cür oxunur (“x”, “g”, “q” kimi). Məsələn, “Whitehead” “Uaytxed” kimi; “ahimsa” “aximsa” kimi; “Herzen” “Gertsen” kimi, “hilezoizm” “gilezoizm” kimi; “Husserl” “Qusserl” kimi və s. Bəzən də daha əcaib orijinallıqlar edilir. Məsələn, alman filosofu Qadameri Hadamer şəklində yazmaq kimi. Hesab edilir ki, rus dilində “Qusserl”ə çevrilmiş Husserl kimi yəqin “Qadamer”in birinci hərfi də rus dilində “q”lənmiş “h”dir. Doğru yazılış belə olmalıdır: Uaythed, ahimsa, Hertsen, hilezoizm, Husserl, Qadamer.

17. Qədim Çin kosmologiyasının orijinalda “yin-yanq”, daoizmin “vu-vey” anlayışları rus dilinin təsiri ilə dilimizə müvafiq olaraq “in-yan” və u-vey kimi daxil olmuşlar. Orijinaldakı variantlar əsas götürülməlidir: yin(q)-yanq, vu-vey.

18. Hind fəlsəfəsinin bəzi terminlərinin yazılışında da səhvlər mövcuddur. Məsələn, “Krşna” səhvən “Krişna” kimi, “Rqveda” (və yaxud Rq Veda) səhvən “Riqveda” kimi, “mimamsa” səhvən “mimansa” kimi, “samsara” səhvən “sansara” kimi, “maya” səhvən “mayya” kimi yazılır və s. Bu yazılışlar sanskrit dilində orijinala uyğun olmadıqları üçün doğru deyildirlər. Düzgün yazılış əlbəttə ki, belə olmalıdır: Krşna (krşnaizm), Rqveda (və yaxud Rq Veda), mimamsa, samsara, maya.

19. Dilimizdə bir sıra alınma terminin sonuna “a” hərfi əlavə edilir. Məsələn, “hermeneutik” olur “hermenevika”, “elektronik” olur “elektronika”, “kultur” olur “kultura”, “natur” olur “natura”, “kast” olur “kasta”, “kritik” olur “kritika”, “praktik” olur “praktika” və s.

Rus dilindən götürülmüş ənənə kimi bunu müəyyən qanunauyğun hal saymaq olar. Həm də nəzərə alsaq ki, bəzi alınma terminlərə “a” artırılması ilə onlar dilimizə yatımlı hala gəlirlər. Məsələn, “Haydeggerin hemenevtiki” deməkdənsə, “hermenevtikası” demək, “Kantın kritiki” deməkdənsə, “kritikası” demək, əlbəttə ki, dil üçün daha rahatdır. Lakin məsələ burasındadır ki, “a” artırma əməliyyatı bəzən kor-koranə adət halını alır və yeri gəldi-gəlmədi icra edilir. Məsələn, “monade” olur “monada”, “maieutike” olur “mayevtika”, “Kirene” (yunanca orijinalı “Kurene”, κῠρηνη) olur “Kirena”, “Ariadne” olur “Ariadna” və s. Bu isə artıq sözlərin təhrif edilməsidir və düzəldilməsi lazımdır.

Bu xüsusda başqa bir problem də bəzi alınma sözlərə “a”nın bəzən əlavə edilməsi, bəzən də edilməməsidir. Məsələn, bəzən prosedur, bəzən də prosedura; bəzən kataklizm, bəzən də kataklizma; bəzən mexanizm, bəzən də mexanizma və s. işlədirik. Verilən misallar fəlsəfənin terminləri olmasalar da, amma hər halda vahid normanı gözləmək lazımdır.

20. Bəzi alınma terminlərə “y” hərfi artırma ənənəsini dilə rəvanlıq gətirməsi, rahatlıq verməsi baxımından anlamaq olar. Məsələn, deyək ki, “maskulin” əvəzinə “maskulyin”, “sekular” əvəzinə “sekulyar” və s. tələffüzə asanlıq gətirir. Bu, aydındır. Bəs, görəsən, “lea”-ni “eleya”ya, “idea”-ni “ideya”ya, “materia”-ni “materiya”ya, “maya”-ni “mayya”ya və s. çevirmək nə üçündür? Belə də ideya ilə idealizm, materiya ilə materializm arasındakı əlaqələr də görünməz olur, itir.

Digər tərəfdən, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sonralar terminoloji status almış bir sıra kəlmələr vaxtilə müvafiq dillərdə konkret mənaları olan sözlər kimi işlədilmişlər. Məsələn, “idea” (eidos) qədim yunan dilində şəkil deməkdir, amma Platon ona “məhiyyət” mənası verərək, fəlsəfi terminə çevirmişdir. Hilezoizm termininin əsas komponenti kimi tanıdığımız “hile” (əslində “hüle”; ərəbcədən bizə keçən “həyula” sözü də buradandır) qədim yunan dilində odun, ağac, taxta deməkdir, amma Aristotel onu “maddə” mənasında işlədərək terminləşdirmişdir. Sonralar hinduizmin əsas anlayışlarından birinə çevrilən “maya” sanskrit dilində illüziya, xəyal, aldanış deməkdir. Misalların sayını çoxaltmaq olar. Demək istədiyim odur ki, “idea”-ni “ideya” kimi, “maya”-ni “mayya” kimi, yəni bəzi sözlərə “y” artıraraq yazmaqla, müvafiq dillərdə müəyyən bir sözün yazılışını təhrif etmiş oluruq.

21. “Ei” və “ey” diftonqları alman dilində “ay” kimi oxunur. Biz isə onu “ey” kimi oxuyaraq, adları təhrif edirik. Məsələn, “Heisenberg”-i “Heyzenberq”, “Schleiermacher”-i “Şleyermaxer”, “Einstein”-i “Eynşteyn”, “Wittgenstein”-i “Vitgenşteyn”, “Reihenbach” “Reyxenbax”, “Leibniz”-i “Leibnits”, “Dilthey”-i “Diltey” və s. Diftonqun düzgün oxunuşu “ay” olduğuna görə, bu alman adları belə oxunmalıdır: Hayzenberk, Şlayermaxer, Aynşteyn, Vitgenşteyn, Rayhenbax, Laybnits, Diltay.

22. “Eu” diftonqunu biz iki cür (gah ev, gah da ey kimi) oxuyuruq. Diftonqun “ev” kimi oxunuşuna misallar: “eudaimonia” “evdemonia” kimi, “maieutike” “mayevtika” kimi, “heuristik” “evristika” kimi, “hermeneutik” “hermenevtika” kimi, “Leukipp” “Levkipp” kimi və s. oxunur. Diftonqun “ey” kimi oxunuşuna aid misallar: “Freud” “Freyd” kimi, “Feuerbach” “Feyerbach” kimi və s. oxunur.

Eyni diftonqun azərbaycan dilində iki cür oxunmasının səbəbinə gəldikdə, mənim bu haqda bəzi elmi gümanlarım olsa da, amma burada dəqiq fikir söyləməyə tələsmirəm. Amma hər bir halda vahid normanın müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Əks halda, məsələn, aşağıdakı tipdə problemlər yaranır: Foyerbaxçı olduğu vaxtlarda gənc K.Marks yazırdı ki, biz hamımız “Feuerbach”-dan keçməliyik. “Feuer” alman dilində od-alov, “Bach” isə xırda çay deməkdir. “Feuerbachdan keçmək” od-alov çayından keçmək deməkdir, yəni Marksa görə, hamımız bu filosofun əsərlərini öyrənməliyik. Əgər oxunduğu kimi yazacağıqsa, onda “Feyerbax” yox, “Foyerbax” yazmalıyıq. Alman dilində “Feyer” kimi nə bir yazılış, nə də bir tələffüz vardır. Göründüyü kimi, linqvistik təhriflər fəlsəfi mətnlərdə bəzən belə incə məqamların nəzərdən qaçmasına səbəb olur. Buna görə də, eyni bir diftonqun oxunuşunda vahid qaydanın müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

23. Adı bizim fəlsəfi ədəbiyyatda “Dionisiy Areopaqit” kimi yazılan, təqribən V əsrdə yaşamış neoplatonçu-xristian müəllifin adı orijinalda “Dionysius Areopagit(a)”, bəzən də “Dionysios Areopagit(a)” kimi yazılır. Məlumdur ki, bu ad müəllifin psevdonimidir və onun əsl şəxsiyyəti hələ də mübahisəli olaraq qalır. Elə buna görə də, ədəbiyyatda bəzən “Psevdo-

Dionysi(us) Areopagit(a)” yazılışına da təsadüf edilir. Amma hər bir halda bizə ruslardan keçmiş “Dionisiy” variantı yanlışdır və düzəldilməsi lazımdır: “y” artıqdır. Doğru variant belə olmalıdır: Dionisi(us) Areopagit(a).

24. İngilis dilində də mövcud olan, tələffüzündə diş ilə dilin təması iştirak etdiyinə görə, adı “t”dən fərqləndirmək üçün dental “t” (diş “t”si) adlandırılan “th” konsonantını bizim səhvən iki cür (t və f kimi) oxumağımız da qarışıqlığa səbəb olur. Bu konsonantın “t” kimi oxunduğu hala aid bəzi misallar: *theos* *teos* kimi (ateizm, panteizm və s. sözlərdə olduğu kimi), *teoriya* *teoriya* kimi, *method* *metod* kimi, *pathologiya* *patologiya* kimi, *Thomas Kuhn* *Tomas Kun* kimi, *Thomas Hobbes* *Tomas Hobs* kimi oxunur. İndi də bu konsonantın “f” kimi oxunduğu hallardan bir neçəsi: *mithos* *mif* kimi, *pathos* *pafos* kimi (patologiya sözünün kökü), *Thales* *Fales* kimi, *Pithagor*(as) *Pifaqor* kimi, *Thomas von Aquin*(as) *Foma Akvinski* kimi səslənir. Beləliklə, haqqında danışdığım bu konsonantı “th” kimi oxuya bilməsək də (buna heç ehtiyac da yoxdur), amma onu “f” kimi də oxumamalıyıq. Eyni bir konsonantı heç bir prinsip olmadan bəzən “t”, bəzən isə “f” kimi oxumaq isə yolverilməzdir. Düzgün oxunuş “t”dir.

25. Fəlsəfi-konseptual aparatımızda yanlış orfoepik ənənələr də yox deyil. Azərbaycan əlifbasının hərflərini, rus oxunuşu ilə, son vaxtlar isə ingilis dili ilə oxumaq dilimizdə baş alıb gedən zərərli tendensiyalardan biridir. Məsələn, nitqdə adətən “problem”i “prblem”, “konkret”i “kankret”, “ontologiya”nı “antologiya” kimi eyni tələffüz edirlər. “Problem”, “konkret” kimi sözlərdə *problem* ciddi olmasa da, “ontologiya”nın tələffüzündə “antologiya” ilə eyniləşməsi qarışıqlıq törədir. “Ontologiya” qədim yunanca “*einai*” (olmaq, var olmaq) sözünün feli sifəti olan “on” (olan, var olan) sözündən əmələ gəlmiş termin olub, fəlsəfinin varlığı öyrənən sahəsini bildirir. “Antologiya” isə qədim yunanca “*antos*” (buket, yığma) sözündən əmələ gəlmiş olub, ədəbi toplu deməkdir. Lakin Azərbaycan dilində “o” hərfinin rus dilinin orfoepiyasına görə “a” oxunması nəticəsində “ontologiya” tələffüzündə “antologiya”ya çevrilir. Amma Azərbaycan dilində “o” hərfi heç vaxt “a” kimi oxuna bilməz!

Göründüyü kimi, mən daha çox Qərb mənşəli terminlərin və adların analizi ilə məşğul oldum. Amma ərəb-fars terminlərinin və adlarının yazılışında da problemlər yox deyil. Məsələn, bəzən *Xəldun*, bəzən isə *Xaldun* ilə; bəzən *Qəzzali*, bəzən də *Qazzali*, *Qazali*, *Ğəzzali* kimi variantlarla; bəzən *Fərabî*, bəzən də *Farabi* ilə; bəzən bəhailik, bəzən də bahailik ilə rastlaşırıq. Orijinal mətnləri tanıyan mütəxəssislər bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə başlasalar sevincindirici olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Hançerlioğlu O. Felsefe sözlüğü. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 22
2. Schupp F. Geschichte der Philosophie im Überblick: Neuzeit: in 3 Bände, III B. Hamburg Felix Meiner Verlag, 2003, S. 289

3. Halkin Léon-E. Tarih tenkidinin unsurları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 46
4. Mehdi N. Çətin və dolaşqıq durumların kulturolojisi (Qərbi və Şərqi mədəniyyətlərində virtual örtüyün "kosmoqoniyası"). Bakı: Qanun, 2001, s. 22 və Mehdi N., Mehdi D. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə: Nə və necə deyilənlər haqqında kitab (Fəlsəfə üzrə dərslər vəsaiti). Bakı: Qanun, 2005, s. 159
5. Nietzsche F. Der Antichrist, Ecce Homo, Dionysos-Dithyramben. Goldmann Verlag, Erläuterungen S. 255
6. Gökberk M. Felsefə tarixi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s. 102

Summary

SOME AMENDMENTS AND PROPOSALS ON LANGUAGE OF OUR PHILOSOPHY

Aghalar MEMMEDOV

(Azerbaijan National Academy of Sciences)

The article is dedicated to study of terminological apparatus of Azerbaijan philosophy. In the article the fact of existing 25 errors existing in the apparatus is pointed out. In conformity with this the article is divided into 25 small parts. The author pays attention to discrepancy of some borrowed philosophical terms and foreign nominations with writing and reading original, existing traditional mistakes including incorrect terms in the Azerbaijan language. The basic essence of the problem seen by the author consists in that in some cases in Azerbaijan-lingual philosophical-terminological apparatus the single linguistic norm does not work, and this prevents in many cases proper reading of philosophical texts, a vision of interterminological semantic parallels and resemblances including the same etymological roots; and this causes the emergence of thought mismash of different kinds. In conclusion the author expresses his hope that this small research work will be the next step in formation of Azerbaijan-lingual terminology in philosophy.